

ЗА ДВА СИНТАКТИЧНИ ПРОЦЕСА ПРИ ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА УДВОЕНИТЕ ДОПЪЛНЕНИЯ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Калина Викторова

Институт за български език, БАН

Title: Doubled Object Function in the History of Bulgarian Language through Two Syntactical Processes.

Abstract: Based on historical data of bulgarian language, two syntactical processes are differentiated, which start functioning with the establishing of the model of the doubled object in contemporary bulgarian language. on one hand the pronoun for the 1-st and 2-nd person is formed and it functions as a construction with a new syntactic meaning, in order to indicate the speaking person in the dialogue. it contains the expression of the language form of the “i” - *мене ме, на мене ми и тебе те, на тебе ти* (me, to me; you, to you) as well as the act of introducing a situation of addressing someone in words. it was registered as a model of old bulgarian language about x–xi century and has been used ever since. on the other hand, not very fast, the process of doubling of the noun construction is developing, which is done by using demonstrative pronouns and the old bulgarian *jъ pronoun. the doubling of the nouns with a third personal pronoun takes place much later.

Въз основа на данни от историята на българския език се очертават два синтактични процеса, които функционират при установяване на модела на удвоеното допълнение в съвременния български език. За установяването на тези процеси и на тяхното разграничаване основен фактор се оказва действието на деиктичната категория лице при личните местоимения. Деиксисът пресича по хоризонтала парадигмата на категорията лице: от едната страна са първо и второ лице като посочващи или незаместващи, а от другата – трето лице като непосочващо и заместващо. Застъпва се мнението за два процеса в развоя на конструкцията на удвоеното допълнение: от една страна се формират и функционират конструкциите на местоименната реприза за 1 и 2 лице като вид интерпретационен компонент от езиковата компетенция на говорещия, а от друга страна са конструкциите със съществителните имена, при които значително по-късно се установява моделът на удвояване на третоличното местоимение.

К. Викторова. *За два синтактични процеса при функционирането на удвоените допълнения ...*

Предлаганата гледна точка има за цел да даде допълнителни обяснения и да свърже известни вече данни в една нова интерпретация. Тъй като в организацията на удвоеното допълнение има задължителен деиктичен елемент – формите на личното, анафоричното и показателното местоимение в старото състояние на езика, ще проследим в какво отношение *морфологичният развой и механизмът на езикова комуникация са фактори*, които осъществяват изграждането на конструкция с ново синтактично значение. Именно по тази причина при разглеждането на конструкцията се опираме на фактите за нейния развой от изследванията върху историята на българския език и върху неговото съвременно състояние.

През шейсетте години на ХХ в. изследванията в тази област от най-старите български писмени паметници допринесоха много за издирването на ранни конструкции с модели на удвояване и дадоха възможност да се уточни времето на тяхната поява. Данните за конструкции с удвоено допълнение в паметниците сочат примери, отнасящи се към XII–XIII в., които дават основание да се предполага много по-ранен развой на конструкцията, стабилно отразена в XIII в. ([Русек 1963](#); [Благова 1963](#); [Мирчев 1966](#); [Минчева 1968](#), 1969). Публикуваните материали показват данни за самостоеен път на развитие както за местоименното удвояване, така и за удвояването при съществителните имена. Разграничаването се мотивира не само от действието на деиктичната категория лице, а се подкрепя и от *развойните тенденции* на основния конституент на конструкцията – *местоименните клитики*, за което има относително явни данни в старобългарските и среднобългарските паметници, както и в диалектите.

Въпреки че примерите за удвоено допълнение в паметниците от XIII в. са оскъдни, те категорично отпращат към установяване на по-ранната им хронология “най-малко с два века назад” ([Русек, 1963: 142](#)) и демонстрират по най-очевиден начин оформянето на структурата на удвоеното допълнение. Те свидетелстват, че “в говоримата българска реч от тази епоха удвояването на обекта е достигнало днешния си механизъм, т.е. двата обекта се намират било в непосредствен контакт, или са

разделени само с една дума” ([Мирчев, 1966: 285](#)). Тези становища са абсолютно валидни, но с известно доуточняване. Когато става въпрос, че удвояването на обекта е достигнало днешния си механизъм, следва да се има предвид конструкцията с местоименно удвояване на допълнението за 1 и 2 л., тъй като в XIII в. процесът на удвояване при съществителните имена е все още в развой и няма случаи за реприза на третоличното местоимение.

Средствата за реализиране на местоименната репризата – дългите и кратките прономинални форми в 1 и 2 л., са форми на архаичните индоевропейски лични местоимения, образуващи добре обособена морфологична категория. Те са универсални форми, участващи в диалогова и разговорна ситуация. Развоят и разпределението на дългите и кратките местоименни форми за 1 и 2 лице в старобългарския са разгледани и не поставят дискуссионни въпроси: “Както *ми, ме* и т.н., така и *мъне, мене* и т.н. са еднакво жизнени и еднакво старобългарски... и едните, и другите форми са запазени в съвременния български език” ([Илчев, 1962: 236](#)). Ще посочим някои от примерите за удвояване на допълнението в старобългарския при личните местоимения за 1 и 2 л., които категорично показват, че вече е създаден моделът на удвояване при тях.

даноу ми мнѣ въ васъ: исплѣни слово бжие

Дадено ми е на мене за вас да изпълня словото божие.

ЧАДО ЁПОУЦАЖТЪ ТН СѦ ТѢБѢ ГРѢСН ТВОИ

Чедо, прощават ти се на тебе греховете твои.

ВСѢ СЛНКО ТН ГЛАГОЛАХЪ ТѢБѢ

Все ти говорех на тебе.

Конструкцията на местоименното удвоено допълнение за 1 и 2 л. е засвидетелствана като модел от старобългарския език до днес. Удвоеното допълнение на личното местоимение за 1 и 2 л. *мене ме, на мене ми; тебе те, на тебе*

К. Викторова. *За два синтактични процеса при функционирането на удвоените допълнения ...*

ти е средство, което съдържа както акта за изразяване на езиковата форма на *аз*, така и за въвеждане на ситуацията за *обръщане към някого с реч*. Формите на конструкцията изразяват едновременно определяне на *аз* и *ти*, и на речев акт. Ситуацията за *обръщане към някого с реч* е двойно маркирана с дълга и кратка прономинална форма. Действително местоименната конструкция съдържа уникалната възможност да представя говорещия и слушащия в определена комуникативна ситуация: *мене ме* и *на мене ми* – “аз ти казвам нещо за себе си”, и *тебе те* и *на тебе ти* – “аз ти казвам нещо за тебе”. Тя е деиксис, и то двоен деиксис – свързана с конкретния речев акт и свързваща конкретния речев акт с конкретния говорещ и слушащ. Конструкцията на удвоеното местоименно допълнение се характеризира с корелацията *аз–ти*, притежаваща отношение на “лице към лице”, чийто задължителен признак е персоналността.

Бих посочила като мотивация за нейното възникване “самоорганизацията”, процес при който външни въздействия стимулират включването на вътрешни за системата механизми, водещи до възникване на конструкцията. Като външни въздействия могат да се посочат различни условия на комуникацията в устна реч: 1) тясна спойка на говорната проява със ситуацията; 2) различни възможности за междуезикови контакти; 3) стремеж на говорещия да изрази по недиректен начин своето *аз*, т.е. действието на интерпретационния компонент, който създава конструкция на *себеизвестяването*. Редулицираните косвени форми на личните местоимения за 1 и 2 л. сигнализират участие в комуникативна ситуация и са форми само на говорещото лице, чрез които се очертава пространството между него и слушащия. Човекът от миналото вероятно се е мислил и се е възприемал като обект на действието в редица жизнени ситуации и лични възприятия. В българския език кратките форми на конструкцията са задължителни при употреба на безличните изрази с пряко или с косвено допълнение, които винаги могат да се удвоят: *боли ме–мене ме боли; весело ми е–на мене ми е весело; тъжно ми е, скучно ми е, страшно ми е...* – редът от изброяване на тези състояния на субекта е доста дълъг. Наблюдава се едно

своеобразно присвояване на пространството от субекта, който не се изтъква като Аз, а се представя или възприема като обект на действието. Тъй като езикът разполага с дълги и кратки местоименни форми, употребата на удвоеното допълнение е вид интерпретация в езиковата компетенция на говорещия. Говорещият не изменя системата, а само търси нейните възможности, като използва средствата ѝ, за да изясни в зависимост от контекста своето отношение: *викат ме, мене викат, мене ме викат*. Формите за единствено число изразяват отношението Аз–Ти – типично за битовата разговорна реч.

Както морфологичният развой – наличието на енклитики на личните местоимения, така и механизмът на езикова комуникация са фактори, които осъществяват конструкция с ново синтактично значение – посочването на говорещото лице в диалога. Конструкцията притежава универсален характер. Тя битува в езиците от европейския средиземноморски ареал. Позната е на келтските езици и по отношение на тях румънският романист Й. Йордан отхвърля допускането за романско влияние, макар че келтските езици са съществували в териториална близост с романските езици. Според него това са “паралелни синтактични факти, независимо получени във всяка група езици, без никакво влияние на единия върху другия” ([Асенова 1989: 77](#)).

По-късни и по-сложни са самостоятелните развойни тенденции на третоличното местоимение в българския език, с което се осъществява удвояването при съществителните имена в съвременния български език. “Енклитиката, необходима за реприза на *n1-его* и *n1-емоу*, се развива най-късно и не е съществувала в старобългарски... формите от *јъ и *тъ* и двата реда са функционирали еднакво като третолично местоимение, *не е имало формално условие за реприза на местоименията* в 3 л. (подч. мое – К.В.)” (Минчева 1969: 41). Третоличната местоименна реприза естествено следва репризата на съществителните имена и би могло да се говори за “трети” синтактичен процес, при който запълването на празните клетки става под

К. Викторова. *За два синтактични процеса при функционирането на удвоените допълнения ...*

“натиска на системата”, която се “стреми” към симетрия на своите елементи, отговарящи на необходимостта от максимална комуникативност. Удвояването при конструкциите със съществителни имена в старобългарския се осъществява с показателни местоимения и най-вече с анафоричното местоимение. Една от основните му функции е функцията на третолично местоимение в косвените падежи, функция, запазена в новобългарските му застъпници. Новобългарските пълни форми с безпредложна употреба *него, нея, нему, ней*, (диал. *них, ним*) са иновации. Те не наследяват съответните старобългарски и/ или среднобългарски винителни и дателни форми с начално *н-*, които са се употребявали само с предлози. Те са възникнали като корелати към форми с предложна употреба – типично системно явление.

В съвременния български език въпросът, доколко местоименната клитика е граматикализиран елемент и доколко тя изпълнява подсилваща стилистична функция, носи своята основателност още в старобългарските употреби. В съвременния език граматичната и стилистичната употреба определят различните типове конструкции. Ще припомня това с няколко примера: в първия случай без местоименната клитика изреченията губят не само своята правилност, но и променят смисъла си: *Стратджата изведнъж (го) свали болестта на леглото; Димов (го) уби Мери Ламур; Стоичков (го) фаулира защитникът*; при втория случай местоименната клитика може да се изключи, без да наруши правилността, но изреченията губят от своята изразителност: *Още не са (я) приготвили стаята. Няма (го) майстора. Тези (ги) зная*.

Старобългарските и особено среднобългарските паметници представят значителни данни за процеса на удвояването на допълнението, изразено със съществително име или друга именна група, при който местоименната клитика е наложителен елемент в конструкцията или изпълнява подчертаваща стилистична роля. Анализираният от А. Минчева материал дава възможност от друга гледна точка да се видят и да се разграничат начините, по които се е осъществявала

конструкцията с удвоено допълнение към именната група (цит. примери са от Минчева 1969). Случаите от типа, при които в съответния гръцки или латински текст има само едно допълнение – съществително име, а в старобългарския превод то е дублирано чрез анафорично местоимение, въпреки че “не е било задължително”, са от съществено значение. Допълнението е предадено от съществително име, определено от причастна конструкция или подчинено изречение. В усложнения строеж на изреченията именната фраза позиционно е изнесена напред и в редица случаи е отдалечена от глагола, което налага повтарянето. Авторката основателно отбелязва, че от съвременно гледище тези конструкции биха били явен случай на реприза:

ИЗЪКИ ЕГОЖЕ НЕ ЗНА ОУСАЪШИ І.

ЕЪШЮЦЯ САЪЩЯ МНМОХОДА ОУСАЪШИ Н.

ЕЮГЯ ЕГОЖЕ НЕ ВЪДНЪТЪ КАКО МОЖЕТЪ ЛЮБНТН Н.

СЪВЪДЪНІЕ НА ЮСИФЪ ПОЛОЖН Є.

Повтореното местоимение е осигурявало яснота и конструкционна завършеност. Преводачът е разполагал със средство, което му е давало известна сигурност, че даденият текст ще се възприеме и разбере еднозначно. Тези случаи с повторено анафорично местоимение, осигуряващо комуникативна и конструкционна пълнота, могат да се определят като вид граматикализация. Независимо че не са били задължителни, в текста се е получавала необходимост от повтаряне с енклитики, които са конструкционно обусловени. В среднобългарския период се наблюдава по-голямо разнообразие на конструкцията с повтарящи се енклитики, но старобългарският *първи тип* с усложнено, изнесено напред и позиционно отдалечено допълнение, повторено с анафорично местоимение, присъства стабилно:

**ДАЯШЕ КОТОРЫ Ж ОБРАЩЕНІЯ ПЪТН: МЖЖЖ Н ЖЕНЪ БДАША СЪВЪЗАНЪ
ПРНЕДЕТ Ж В ЕРСАМЪ**

БЛАЖЕННИ РАБИ ТИ НХЖЕ ГЪ ПРИШЕДЪН ОБРАЩЕЪТЪ НХ

В същия тип изречения А. Минчева посочва, че вместо анафорично местоимение се употребява показателно местоимение. В известен смисъл тя има право, тъй като става въпрос за едно явление на текстовия деиксис, но за два различни начина на неговото изразяване:

ОКЛАСТАЖВАШТАГО ТАИ НСКРЪНЪГО СВОЕГО СЕГО ВЪГНАХЪ

НЪ ТВОРАШТАЯГО ЗЪЛО ТОГО ПЛЯКЯТИ ВЪСЖДОУ ПОДОБНО

Повтаряне с показателно местоимение се наблюдава и при усложнен подлог, по-рядко при други части на изречението. На този факт трябва да се обърне съществено внимание, тъй като показателното местоимение вече е отразявало по-широка и многостранна функционалност. Именно тук се заражда, или по-точно се оформя, разграничението между двата типа удвояване при съществителните имена в българския език: *първият* – с удвояване чрез анафоричното местоимение, продиктуван от необходимостта за граматична правилност, *вторият* – с удвояване чрез показателно местоимение, породен от необходимостта за логическо подчертаване и по стилистични причини. Във влахобългарските грамоти зачестяват случаите с реприза на показателното местоимение, в които се долавя стилистична функция: “Тогози човека да го не ищем. Таковому човеку да му е съпостатник.”

В среднобългарския период е засвидетелстван и *трети тип* на удвояване на допълнението – *позиционно и семантично*. Цялата конструкция се намира след глагола, а местоимението е пред съществителното име: “И каза ѝ / на нея ангел на Богородица. И даде му на Хектор своя златен меч.” Удвояването в тези случаи има не толкова семантическа правилност, колкото изпълнява афектно-стилистична функция. Моделът е същият както при дублиране на подлога: Тя *хубавицата...* Те *бабата и дядото...* Той *юнакът...*, и е особено често срещан в народните приказки. Конструкцията е присъща за разговорната реч, осъществяваща *цел на изказването*.

Тези три типа очертават не само развоя, но и същността на конструкцията с удвоено допълнение при съществителните имена. *Първият тип* се

осъществява като явление на *текстовия деиксис* – позиционно изнесено напред съществително име, а *вторият и третият тип* отразяват явления на реалния деиксис – с показателни местоимения и позиционно с местоимение пред съществителното име. Тези три типа показват и развойния процес на конструкцията с удвояване на допълнението при съществителните имена. Те се проектират в съвременния български език. Първият е граматикализираният – без енклитиката изречението губи своята правилност: „Гнездото (го) строполи бурята. Синовеите ѝ (ги) пребили някакви рекетъори.“ С втория и третия тип се постига семантична значимост и стилистична насоченост, която се определя като афектноемоционална: *Това съм ти го казвал винаги. Тази няма да я бъде. Или: Да я нямаме тази. Аз ги помня старите приятели. Не му трябва на моя син вашата помощ.*

Конструкцията на удвояване на допълнението в българския език очертава два развойни синтактични процеса. Удвояването на пълните форми на личните местоимения като пряко и косвено допълнение в положение на препозиция към глагола осъществява един общ семантичен модел – *вид езиково съобщение на говорещото лице*. В условията на устна комуникация се изработва конструкция на говорещото лице – една от формулите на обръщение към слушателя. Тя е моделирана и е в употреба още от X в., засвидетелствана е в паметниците на книжовния старобългарски език от XII в. в типично разговорен контекст. Това удвояване има универсален характер и присъства във всички съвременни балкански езици. В сравнение с албанския и румънския българският език има поне това предимство, че неговите писмени паметници дават възможност да се види появата на тези процеси. Другият синтактичен процес очертава удвояването при именната фраза; той се развива постепенно и разгръща своята функционалност в писмения текст. Тук може да се допуска известно влияние при преводите, но именно тук в текстовия деиксис най-ясно могат да се открият специфичните особености и възможности на българския език.

К. Викторова. *За два синтактични процеса при функционирането на удвоените допълнения ...*

Литература

- Асенова, П. 1989. *Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз.* София.
- Благова, Э. 1963. К значению и употреблению местоимения *jъ в старославянском языке. *Вопросы славянского языкознания*, № 7.
- Илчев, П. 1962. Към разпределението на дългите и кратките прономинални форми в старобългарски. *ИИБЕ*, 10.
- Минчева, А. 1968. Опит за интерпретация на модела на удвоените допълнения в българския език. *ИИБЕ*, 17.
- Мирчев, К. 1966. За хронологията на основните балканизми в българския език. *Български език*, № 4.
- Русек, Й. 1963. По въпроса за хронологията на удвояване на допълненията в българския език. *Български език*, № 2.